

3. Гардашук Т. Екологістський рух як складова громадянського суспільства. – Громадянська освіта: від теорії до практики / Наук.ред. Я.Пилинський. – К.: Стилос, 2017. – С.123 – 145.
4. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ: Либідь, 1991. – 512 с.
5. Stoll Mary Lyn. Environmental Colonialism. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sk.sagepub.com/reference/ethics/n286.xml>
6. Murphy Joseph «Environment and Imperialism: Why Colonialism Still Matters». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.see.leeds.ac.uk/fileadmin/Documents/research/sri/workingpapers/SRIPs-20_01.pdf
2. Hardashuk T.V. Okhorona pryrody v Ukrainy yak skladova chastyna kul'tury // Istoriya ukrayins'koy kul'tury v 5-ty tomakh. – T.5: Ukayins'ka kul'tura KhKh – pochatku KhKhl stolit'. – Knyha 4. – K.: Naukova dumka, 2013. – S.713 – 730.
3. Hardashuk T. Ekolohist-s'kyu rukh yak skladova hromadyans'koho suspil'stva. – Hromadyans'ka osvita: vid teoriyi do praktyky / nauk.red. Ya.Pylins'kyy. – K.: Stylos, 2017. – S.123 – 145.
4. Subtel'nyy O. Ukrayina. Istoriya. – Kyiv: Lybid', 1991. – 512 s.
5. Stoll Mary Lyn. Environmental Colonialism. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://sk.sagepub.com/reference/ethics/n286.xml>
6. Murphy Joseph «Environment and Imperialism: Why Colonialism Still Matters». – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.see.leeds.ac.uk/fileadmin/Documents/research/sri/workingpapers/SRIPs-20_01.pdf

References:

1. Vayner (Uyner) D. Ekolohyya v Sovet-skoy Rosyyu: Arkhpyelah svobody. Zapovednyku y okhrana pryrody / Per. s anhl. F. R. Shtyl'marka. – M.: Prohress, 1991. – 400 s.

УДК 165.21(045)

Ірина Грабовська

Волонтерський рух у контексті становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні

Анотація. Авторка статті аналізує становлення розвинутого громадянського суспільства в сучасній Україні через розвиток масового волонтерського руху. Масовий волонтерський рух в країні насамперед спрямований на допомогу українській армії, яка бореться з агресією з боку путінської Росії на Сході України. Автор прослідковує витоки громадянської активності та наростання добровільної взаємодопомоги у суспільстві від подій, що передували українській Революції Гідності. Робота розглядає волонтерство широких народних мас українства під час Єврореволюції 2013 – 2014 рр. Протягом усіх років української незалежності інтелектуали як в Україні, так і в діаспорі вели активні пошуки консолідуючих для суспільства, соціуму та держави факторів. На початку української незалежності аналітики та науковці особливі надії покладали на віднайдення та функціонування національної ідеї. Вона мала доволі себе сконсолідувати націю і повести вперед. І такий підхід мав своє теоретичне підґрунтя. Проте, постколоніальна реальність в Україні розставила інші акценти. Пріоритетним фактором консолідації нації на шляху перетворення її в політичну націю стало громадянське суспільство. Дослідниця розвиває ідею про те, що на сучасному етапі історичного розвитку українського суспільства головним консолідуючим націю чинником виступає саме волонтерський рух. Він є найяскравішим прикладом функціонування громадянського суспільства в Україні. Авторка аналізує також теоретичні засади розгляду консолідуючих факторів, які висувались як базові українською соціоантропоцентричною протягом попередніх років незалежності. Зокрема, мова йде про національну ідею. Авторка наголошує, що перебіг подій в перехідному постколоніальному соціумі має свою специфіку. Ця специфіка визначає пріоритетні напрями трансформацій. Дослідниця робить висновки щодо непересічної значимості волонтерства та волонтерського руху для збереження української незалежності, формування повноцінної політичної нації на теренах сучасної України та вписування країни у спільний європейський простір. Авторка вказує на необхідність врахування гендерних характеристик волонтерства в Україні. Гендерний чинник варто враховувати, зокрема, для подолання соціальної несправедливості та проведення політики недискримінації в Україні.

Ключові слова: волонтер, волонтерство, громадянське суспільство, політична нація, консолідуючий фактор, українці.

Iryna Grabovska

Volunteer Movement in the Context of Formation and Development of Civil Society in Ukraine

Abstract. The author of the article analyzes the formation of a developed civil society in Ukraine through the development of modern mass volunteer movement. The mass volunteer movement in the country especially assists the Ukrainian army, which is fighting with aggression from Putin's Russia in Eastern Ukraine. The author traces the origins and growth of civil activity of voluntary mutual aid society of events leading Ukrainian Revolution of Dignity. The work exams mass movement of volunteers during the Maidan (Pro European Revolution) of 2013-2014th. During the years of Ukrainian independence intellectuals both in Ukraine and in the Diaspora were active quest for consolidating society, society and government factors. At the beginning of Ukrainian independence, analysts and scientists great hopes pinned on finding and functioning of the national idea. It had to consolidate around him and lead the nation forward. This approach had its theoretical basis. However, post-colonial reality in Ukraine has placed more emphasis. The priority factor in national consolidating towards its transformation into a political nation was civil society. The researcher develops the idea that at the present stage of historical development of Ukrainian society the main factor consolidating the nation it serves volunteering. It is the clearest example of the functioning of civil society in Ukraine. The author also analyzes the theoretical basis of consolidating consideration factors put forward as basic of Ukrainian social-humanitarian studies in past years of independence. In particular, it is a national idea. The author emphasizes that the events in the transitional post-colonial society has its own specifics. This specificity determines the priorities for transformation. The researcher concludes on extraordinary importance

of volunteering and volunteerism for the preservation of Ukrainian independence, a full-fledged political nation on the territory of modern Ukraine and incorporating the country into European community. The author points to the need to consider gender characteristics of volunteering in Ukraine. The gender factor is taken into account, in particular, to overcome social injustice and a policy of non-discrimination in Ukraine.

Key words: *volunteering, volunteerism, civil society, political nation, consolidating factor, Ukrainians*

Протягом усіх років української незалежності інтелектуалами як в Україні, так і в діаспорі велись активні пошуки консолідуючих для суспільства, соціуму та держави факторів. На початку незалежності особливі надії покладались на віднайдення та функціонування національної ідеї, здатної довкола себе сконсолідувати націю і повести вперед. І такий підхід мав своє теоретичне підґрунтя. Проте, постколоніальна реальність в Україні розставила інші акценти, і пріоритетним фактором консолідації нації на шляху перетворення її в політичну націю стало громадянське суспільство. Такий підхід ґрунтується на серйозному теоретичному базисі. Так, Ф. Фукуяма виділяв декілька основних факторів, необхідних для утвердження консолідованої, тобто, стійкої демократії. Серед них одне з пріоритетних місць займає громадянське суспільство. При всій науково-теоретичній невизначеності та різноплановому трактуванні поняття «громадянське суспільство» цей концепт активно «працює» при характеристиці сучасних реалій, насамперед, демократичних суспільств. «На сьогодні існує декілька концепцій у розумінні сутності громадянського суспільства. Від Гобсвільської трактовки держави як суспільства громадян, що є протиставленням природному праву «війни всіх проти всіх», і таким чином, за цією концепцією громадянське суспільство дорівнює державі, Локквільської концепції держави як знаряддя для ефективного функціонування громадянського суспільства, до концепції Пуфендорфа, де громадянське суспільство протистоїть державі, до взаємодії та взаємодоповнення громадянського суспільства та держави (за Гегелем), до концепцій відносно незалежного (частково паралельного) існування громадянського суспільства і держави, де громадянське суспільство розглядається як самоорганізована частина, незалежна від держави, гарантована законом, вільна й самоврядна (за Дж.С.Міллем та А.де Токвілем)» [4, с. 121].

Найефективнішим проявом громадянської активності українського населення, свідченням функціонування в Україні громадянського суспільства після Революції Гідності виявився волонтерський рух. Ще у 2011 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про волонтерську діяльність», зміни до якого було внесено вже у 2015 р. та 2016 р. Відповідно до вказаного закону визначається волонтерська діяльність: «Волонтерська діяльність - добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги», а також «волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості» [6]. Волонтерами відповідно називають людей, які добровільно надають

безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим, особам і соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації. Більшість розвідок, присвячених волонтерам і волонтерській діяльності, зазначають, що в Україні давно склалась традиція взаємодопомоги, суспільної праці, піклування про ближнього, яка здійснювалась на благочинних засадах. Чи не найяскравішим прикладом такої традиції була відома українська толока. Людей, які виконували такий тип робіт називали по-різному: альтруїстами, добродійцями, благодійниками, добровольцями, громадськими діячами тощо. Добровольців, які йшли до війська раніше називали волонтерами (добровольцями), проте, традиції змінюються, і сьогодні волонтерами називають людей, які добровільно працюють заради суспільного блага. Робота волонтерів завжди носила суспільно корисний характер.

Діяльність волонтерів, яка набуває у суспільстві масового характеру, називається волонтерським рухом. У сучасному світі волонтерський рух є одним із основних індикаторів розвитку громадянського суспільства у певній країні. Саме волонтерський рух сприяє активній консолідації спільноти довкола життєво важливих для соціуму цілей і стимулює розвиток конструктивних процесів у державі.

«Волонтери керуються такими принципами:

- визнають право на допомогу за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої расової приналежності, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища;
- поважають гідність і культуру всіх людей;
- надають допомогу, безкоштовні послуги особисто або організовано в дусі партнерства і братерства;
- визнають рівну важливість особистих і колективних потреб, сприяють їх колективному забезпеченню;
- ставлять перед собою мету перетворити волонтерство в елемент особистого процвітання, набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу і творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем;
- стимулюють почуття відповідальності, заохочують сімейну, колективну і міжнародну солідарність» [2].

Про важливість консолідації українства та розвитку громадянського суспільства саме внаслідок ширення в країні волонтерського руху йдеться і в Указі Президента П. Порошенка «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері», виданому у 2016 р.

«З метою сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, визначення пріоритетних заходів з вирішення цих

питань, а також забезпечення взаємодії державних органів з організаціями громадянського суспільства...» для реалізації низки пріоритетних завдань, серед яких налагодження активної й ефективної співпраці органів місцевого самоврядування, державних органів із представниками громадянського суспільства та громадськими організаціями, приймається низка указів і законодавчих актів, що має сприяти подальшому розвитку громадянської активності та ініціативності, а також розвитку волонтерського руху в країні. Особливу увагу Президент звернув на необхідність «...забезпечувати підтримку громадських ініціатив щодо проведення за участю учасників антитерористичної операції в Донецькій і Луганській областях, волонтерів, внутрішньо переміщених осіб міжнародних, всеукраїнських та місцевих заходів національно-патріотичного змісту...» [11].

Ще до активізації волонтерської діяльності під час Революції Гідності 2014 р. в Україні почали активно виникати волонтерські осередки, які склалися як відповідь на конкретні суспільні запити. Так дехто вважає, що початком волонтерського руху в країні варто вважати зиму 2012 р., коли міська влада Києва під головуванням тодішнього мера О. Попова не змогла впоратись із наслідками хуртовин, що заблокували дороги в Києві та на під'їздах до нього. Тоді стихійно виникли об'єднання автомобілістів, які допомагали витягати застряглі автівки зі снігових заметів. У подальшому більшість цих автомобілістів склали ядро групи «Автомайдан» – однієї із найефективніших громадських ініціатив Єврореволюції. Саме «Автомайдан» навідувався «у гості» до Януковича у Межигір'я, приїздив до інших вищих чиновників і силовиків з команди Януковича, патрулював околиці Майдану, сповіщав про наступи силовиків та провокації тітушок. Чимало з учасників «Автомайдану» постраждало під час революції 2014 р. Їхні автівки палили, автомайданівців викрадали та катували. Сьогодні автомайданівці активно надають допомогу українським захисникам на Сході країни [9, с. 72].

Сплеск волонтерського руху в Україні спостерігався у 2014 – 2015 рр., коли громадяни країни масово брали участь у благодійних акціях, волонтерській допомозі добровольчим батальйонам на Сході країни, допомозі переселенцям і біженцям із окупованих регіонів Донеччини та Луганщини. Та у 2016 р., по мірі налагодження діяльності державних структур, частина функцій волонтерів, які вони взяли на себе в силу жорсткої необхідності, відпала. Але і сьогодні існує потужний волонтерський рух у країні, що свідчить про існування розвинутого громадянського суспільства. Найвідоміші та найвпливовіші волонтерські організації сучасної України наступні: «Народний проект», «Армія SOS», «Підтримай армію України», «Волонтерська Сотня», «ФОНД Діани Макарової», «Повернись живим», «Combat-UA», «Миротворці України», «Благодійний фонд освітніх інновацій», БО «БФ Марини Шеремет», ГО «Ініціатива Е+», БФ «Союз Волонтерів України», «Волонтерська група Романа Доніка» та інші [10]. Всі громадські волонтерські організації в країні мають

Всеукраїнське, регіональне або локальне значення. Серед військових організацій особливо виділяється ДУК (Добровольчий Український Корпус) «Правого сектору».

Надзвичайно цікавим і показовим у плані становлення політичної нації на теренах сучасної України стало виникнення, наприклад, такого феномену, як допомога (насамперед, українській армії) з боку волонтерських організацій національних меншин країни. Так, перші почали опікуватися бійцями АТО представники громадських організацій кримсько-татарського народу. Не менш показовим є факт виникнення «Єврейської сотні» Самооборони Майдану, яку очолював успішний ізраїльський бізнесмен і рабин родом з Одеси Натан Хазін. Ось як він сам пояснює своє рішення стати українським волонтером: «На Майдані я жодного разу не почув слово «жид» на свою адресу, я був одним із сотень тисяч тих, хто був готовий померти за Україну. Я вивчив гімн України і співав його з усіма. Я пригадую, як у розпалі боїв на Грушевського мене назвали братом, і відтоді волю бути «жидобандерівцем», але не «жидомоскалем»» [8, с. 67].

Волонтери з Ізраїлю надавали і надають сьогодні допомогу Добровольчому Українському Корпусу (ДУК), який є військовим формуванням «Правого сектору» Дмитра Яроша [8]. Чимало добровольців-євреїв воюють на Сході України. Мотивацією для них є захист України як своєї Батьківщини. Голова Конгресу національних громад України Йосип Зісельс так висловився з цього питання: «Україна – наш спільний дім, ми є частиною української спільноти, ми є носіями українських єврейських традицій і культури. Розділити нас після пролитої крові дуже складно, тим більше, що наразі ми, євреї й українці, єднаємось, щоб подолати спільних ворогів: зовнішнього – російського агресора, і внутрішнього – корупцію» [8, с. 70]. Такі реалії українського життя породили унікальне явище – українського націоналіста єврейського походження, якого москалі охрестили «жидобандерівець». Популяризм серед українців стало висловлювання: «Моя національність – жидобандерівець».

Як показала практика, волонтерському рухові в Україні виявилось під силу вирішувати складні питання, пов'язані з виживанням української нації в умовах загрози з боку зовнішнього агресора та сепаратистськи налаштованих регіонів. Звичайно, складнощів і труднощів на шляху діяльності волонтерів в Україні буде ще чимало. Проте, вже існує величезний позитивний досвід. Відомий в Україні журналіст і громадський діяч Юрій Бутусов у зв'язку із ситуацією, що склалась у Авдіївці взимку 2017 р., зазначав: «Впервые, пожалуй, в условиях войны, наше государство и общество показали пример комплексных и системных действий в конкретной критической ситуации. Отметил для себя ряд новшеств, дай Бог, чтобы они стали системой: ... 5. Гражданское общество. Волна сочувствия и поддержки украинских воинов и жителей Авдеевки – беспрецедентная. Массовый выезд журналистов, волонтеров, политиков в Авдеевку, освещение

ситуації не тільки із СМІ, але й із соцсетей. Авдеевка стала безумовно головною темою для всієї країни, і консолідувала інформаційне простір. Знову пошла потіком гуманітарна допомога. Люди побачили мету, гідну допомогу. Тисячі киян вийшли проводити померлих героїв на Майдан, і ці потрясаючі акції солідарності громадян об'єднують людей навколо загальної біди. Авдеевка стала головною темою для країни, всі уваги сконцентровано на конкретній проблемі конкретного міста, його мешканців і його захисників. В Україні розвивається справжнє громадянське суспільство, яке може дуже серйозно впливати на ситуацію в країні» [1].

На окрему увагу заслуговує характеристика волонтерського руху в сучасній Україні з позицій гендерного аналізу. Специфіка, яка проявилася під час так званої гібридної війни на Сході країни, полягає у тому, що кількість волонтерів-жінок перевищує кількість волонтерів-чоловіків. Проте, як у засобах масової інформації, так і на рівні висловлювань політиків громадські активістки, зайняті у цій сфері діяльності, продовжують розглядатися як помічниця чоловіків. Вочевидь, тут спрацьовують усталені гендерні стереотипи, закріплені на ментальному рівні [5]. Саме діючі стереотипи не дозволяють навіть в унікальному явищі українського волонтерського руху побачити новий рольовий розподіл між статями, не кажучи вже про усталені віками і навіть тисячоліттями рольові гендерні розподіли, які втілюються на практиці під час військових дій.

Для багатьох жінок України волонтерська діяльність відкрила нові можливості для самореалізації, кар'єрного зростання, самоусвідомлення себе і своєї ролі в соціальному просторі [3]. В той же час навіть на міжнародному рівні було визнано дискримінованість жіноцтва країни у соціальному просторі. Це, зокрема, стосується і визнання їхніх досягнень на ниві розбудови громадянського суспільства в українській державі. Так, у Заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, схвалених Комітетом ООН на його шістдесят шостому засіданні (13 лютого – 3 березня 2017 р.), йдеться про необхідність широкого залучення жіноцтва України до миротворчого процесу. «(b) Надати жінкам і організаціям громадянського суспільства можливість робити свій внесок у мирний процес в якості активних учасників, створюючи ефективні канали комунікації та координації та спільні ініціативи, покликані враховувати пріоритети жінок» [7]. І далі: «(d) Відновити політичний процес, спрямований на побудову всеосяжного і міцного миру, який закладає основу для всеосяжної демократії, заснованої на законності, і взяти в ньому активну участь» [6]. У плані практичних кроків країні було рекомендовано також «(e) Розробити «дорожню карту» для виконання Національного плану дій з чіткими часовими рамками, контрольними показниками і бюджетом – з урахуванням гендерних аспектів, розробити показники для регулярного контролю за її виконанням» [7].

Інкорпорація представників громадянського руху у владні структури України загалом може розглядатися як позитивний процес. Проте, багато хто з волонтерів не має достатнього теоретичного рівня підготовки для участі у процесі управління державою. Але не тільки це є проблемою сучасних українських волонтерів. Куди складніше стає ситуація, коли волонтерські ініціативи починають загрожувати олігархічно-клановим інтересам еліт України, як то сталося, наприклад, із блокадою ОРДЛО, яку цілком правомірно розглядати як громадський рух. Більшістю населення країни блокада сепаратистських територій розцінюється як позитивна дія, яка сприятиме наближенню закінчення війни на Сході України. Проте, існують і інші думки, які мають під собою певні доводи. Чи таким чином громадянське суспільство дійсно спрацювало на користь української незалежності, покаже час. Принаймні, подібні громадянські ініціативи свідчать на користь існування в теперішній Україні повноцінної модерної нації європейського типу.

Таким чином, волонтерський рух в Україні є найяскравішим підтвердженням формування розвинутого громадянського суспільства як умови становлення політичної нації та утвердження засад консолідованої демократії в країні.

Література:

1. Бутусов Ю. Украина полностью переиграла Россию в ситуации с кризисом в Авдеевке / Юрий Бутусов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://facebook-ua.info/2017/02/03/yurij-butusov-ukraina-polnostyu-pereigrala-rossiyu-v-situacii-s-krizisom-v-avdeevke/>
2. Волонтери керуються такими принципами... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volonteriinua.blogspot.com/>
3. Грабовська І. Проблема жіночого політичного лідерства в сучасній Україні: соціофілософський аналіз / Ірина Грабовська // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka // Zbiór raportów naukowych. – Gdansk, Polska. – 2015. – Р. 93 – 95.
4. Грабовська І. Взаємозв'язок між Магдебурзьким правом та громадянським суспільством: українські реалії // Збірник наукових матеріалів «Ад Магдебурзького права да сучаснага самакіравання». – Магілеў, 2017. – С. 121 – 124.
5. Див про це детальніше: Грабовська І., Купцова Т., Талько Т. Репрезентація архетипів у гендерних стереотипах української культури. Монографія. - К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 196 с.; Грабовська І. Розділ 9. Гендерна складова європейського цивілізаційного вибору сучасного українства // Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: Монографія. – К.: Вид-во «Україна», 2015, – С. 190 – 211.
6. Закон України «Про волонтерську діяльність». - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volonteriinua.blogspot.com/>.
7. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Заключні зауваження до восьмої

- періодичної доповіді України (попередня ґнередагована версія). – Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок. – Репринт, 3 березня 2017 р.
8. Костюк Б. Національність: жидобандерівець. Громадянство: Україна / Богдана Костюк // Український альманах. – Об'єднання українців у Польщі. – Варшава, 2016. – С. 64 – 70.
 9. Присяжнюк М. Волонтерська «окупація» України. З побаченого і передуманого українським волонтером / М. Присяжнюк // Український альманах. – Об'єднання українців у Польщі. – Варшава, 2016. – С. 71 – 81.
 10. Список волонтерів російсько-української війни (2014 – дотепер) // Вікіпедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8...>
 11. Указ Президента України № 534/2016. Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері // Центр Разумкова. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. // Проект “Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики”, реалізується за підтримки програми “Matra” МЗС Нідерландів та Фонду Конрада Аденауера. – К., 2016. – 100 с. – С. 98 – 100.
- References:**
1. Butusov Ju. Ukraina polnost'ju pereigrala Rossiju v situacii s krizisom v Avdeevke / Jurij Butusov – [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://facebook-ua.info/2017/02/03/yurij-butusov-ukraina-polnostyu-pereigrala-rossiju-v-situacii-s-krizisom-v-avdeevke/>
 2. Volontery keruyut'sya takymy pryntsypamy... – [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://volonteriinua.blogspot.com/>
 3. Hrabovs'ka I. Problema zhinochoho politychnoho liderstva v suchasniy Ukraini: sotsiоfilosofs'kyy analiz / Iryna Hrabovs'ka // Aktualne naukowe problemy. Rozpatzrenie, decyzja, praktyka // Zbior raportow naukowych. – Gdansk, Polska. – 2015. – P. 93 – 95.
 4. Hrabovs'ka I. Vzayemozv'yazok mizh Mahdeburz'kym pravom ta hromadyans'kym suspil'stvom: ukrajins'ki realiyi // Zbornik navukovykh materyalay «Ad Mahdeburhskaha prava da suchasnaha samakiravannya». – Mahiley, 2017. – S. 121 – 124.
 5. Dyv pro tse detal'nishe: Hrabovs'ka I., Kuptsova T., Tal'ko T. Rerezentatsiya arkhetyviv u hendernykh stereotypakh ukrajins'koyi kultury. Monohrafiya. – K.: Vydavets' PP Lysenko M.M., 2012.- 196 s.; Hrabovs'ka I. Rozdil 9. Henderna skladova yevropeys'koho tsyvilizatsiynoho vyboru suchasnoho ukrajinstva // Suchasne ukrajinstvo: tsyvilizatsiyni vyklyky ta vidpovidi: Monohrafiya. – K.: Vyd-vo «Ukrayina», 2015, – S. 190 – 211.
 6. Zakon Ukrainy «Pro volonters'ku diyal'nist'». – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://volonteriinua.blogspot.com/>.
 7. Konventsiya pro likvidatsiyu vsikh form dyskryminatsiyi shchodo zhinok. Zaklyuchni zavvazhennya do vos'moyi periodychnoyi dopovidi Ukrainy (poperednya neredahovana versiya). – Komitet OON z likvidatsiyi dyskryminatsiyi shchodo zhinok. – Reprynt, 3 bereznia 2017 r.
 8. Kostyuk B. Natsional'nist': zhydobanderivets'. Hromadyanstvo: Ukrayina / Bohdana Kostyuk // Ukrayins'kyy al'manakh. – Ob'yednannya ukrajintsviv u Pol'shchi. – Varshava, 2016. – S. 64 – 70.
 9. Prysazhnyuk M. Volonters'ka «okupatsiya» Ukrainy. Z pobachenoho i peredumanoho ukrajins'kym volonterom / M. Prysazhnyuk // Ukrayins'kyy al'manakh. – Ob'yednannya ukrajintsviv u Pol'shchi. – Varshava, 2016. – S. 71 – 81.
 10. Spysok volonteriv rosiys'ko-ukrajins'koyi viyny (2014 – doteper) // Vikipediya. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8...>
 11. Uказ Prezydenta Ukrainy #534/2016. Pro priorytetni zakhody shchodo spryannya zmitsnennya natsional'noyi yednosti ta konsolidatsiyi ukrajins'koho suspil'stva, pidtrymky initsiatyv hromads'kosti u tsiy sferi // Tsentrazumkova. Konsolidatsiya ukrajins'koho suspil'stva: shlyakhy, vyklyky, perspektyvy. Informatsiyno-analitchni materialy do Fakhovoyi dyskusiyi 16 hrudnia 2016 r. // Projekt “Formuvannya spil'noyi identychnosti hromadyan Ukrainy v novykh umovakh: osoblyvosti, perspektyvy i vyklyky”, realizuyet'sya za pidtrymky prohramy “Matra” MZS Niderlandiv ta Fondu Konrada Adenauera. – K., 2016. – 100 s. – S. 98 – 100.